

ЛІНГВІСТИЧНА КАРТА ЄВРОПИ І БАГАТОМОВНІСТЬ

Окреслений контекст передбачає вочевидь важливі й актуальні теми, до того ж не лише соціолінгвістичні проблеми, а й складні та делікатні питання, стосовні соціокультурної і політичної сфер.

Аналізуючи мовну політику й мовну ситуацію в Україні, варто зважити на європейський лінгвістичний антураж із його різноманітними аспектами, різноманіттям і парадоксальною строкатістю. Зауважимо, що в загальноєвропейському контексті (як і в українському) доцільніше говорити про багатомовність, одним із виявів якої є білінгвізм. Вона є характерною ознакою ситуації в Європі (що, зрештою, видається цілком природним), а точніше – в цілій низці європейських держав.

На мапі Європи – пів сотні країн, значну частину яких становлять країни багатомовні. Характерним прикладом може слугувати Російська Федерація (згадаймо образне визначення радянської доби про мови народів СРСР: *сто тридцять равноправных*³⁷⁹), але говорити про російський досвід у цьому контексті видається недоцільним із різних причин, починаючи від географічної (більша частина території РФ знаходиться на іншому континенті). Зазначимо тільки, що значна кількість мов має на відповідних територіях державний статус. Не говоритимемо також про частково визнані на міжнародному рівні державні утворення (Придністров'я або Косово), до яких мовне питання теж має конкретний стосунок.

Одномовними, виходячи з офіційних критеріїв, стосовних державності мови, можна вважати відносно більшість європейських

³⁷⁹ *Сто тридцать равноправных: о языках народов СССР.* – М., 1970.

країн. Однак у більшості держав діють законодавчі акти, що регулюють використання мов національних меншин на регіональному рівні.

Виняток становлять прибалтійські республіки, що не підписали «Європейську хартію регіональних мов або мов меншин» (укладену в Страсбурзі в листопаді 1992 р.) як таку, що суперечить положенням Конституцій цих країн і посилаючись на «недавнє походження меншин». Водночас, приміром, представники польської меншини в Литві, на відміну від російської, мають право отримувати освіту рідною мовою. До того ж випускники всіх шкіл обов'язково складають іспит із литовської мови, а в державних інституціях дедалі більшого поширення набуває англійська. Якщо Литва і Естонія ще за радянської доби були загалом мононаціональними, у сусідній Латвії, починаючи від повоєнних років, частка російськомовного населення була традиційно значною, нині вона становить понад 30 %. Деякі латвійські політики констатують некомфортні умови, створені для вживання мов нацменшин в офіційному контексті, що веде до їхньої ізоляції, а російськомовні громадяни, що активно послуговуються латиською мовою, висловлюють, однак, негативне ставлення до мовної політики держави³⁸⁰.

В офіційно одномовній Молдові, гімн якої називається, до слова «Наша мова» (*Limba noastră*), російська мова (разом із гагаузькою) має офіційний статус лише на території Автономного державного утворення Гагаузія, однак (за законом 1989 р.) називається «мовою міжнаціонального спілкування». Зауважимо, що абсолютна більшість етнічних гагаузів активно користується російською, а також українською, молдовською, румунською або болгарською (у Болгарії, де вони є чималою мірою асимільованими) мовами. До того ж гагаузька мова, що стала писемною в середині минулого століття, зазнала значного впливу з боку названих сусідніх мов.

³⁸⁰ Див., напр., *Филей А. В.* Проблемы билингвизма и обзор социолингвистической ситуации в Латвии // Социо- и психолингвистические исследования. – 2014. – Вып. 2. – С. 81.

У Польщі, де застосовується відсотковий критерій, мовними правами на певних територіях офіційно наділено етнічних німців, кашубів, литовців і білорусів, у Чехії – поляків, у Словаччині – не тільки чехів, а й українців, угорців, німців, ромів, в Угорщині й Румунії – представників багатьох меншин, зокрема української, шість регіональних мов функціонують у Сербії і Хорватії, п'ять – у Чорногорії.

Щоправда, з розпадом колишньої Югославії балканська лінгвістична мапа зазнала істотних змін під дією суто політичних факторів, що спричинили поділ донедавна офіційно єдиної (сербохорватської) мови на сербську, хорватську, чорногорську й боснійську. Не вдаючись до політичних декларацій, зробимо лише одну лінгвістичну ремарку: відмінності, приміром, між європейським і бразильським національними варіантами португальської мови незрівнянно істотніші й фіксуються на всіх рівнях мови, однак у найбільшій країні Латинської Америки державну мову ніколи не називали бразильською, зберігаючи назву, що прийшла з колишньої метрополії. І це далеко не єдиний приклад такого зразка. У Словенії певні легальні повноваження мають також італійська та угорська мови.

Окремо слід сказати про Македонію, де в 3-х общинах офіційний статус мають турецька, сербська і ромська мови і в 29-ти (згідно з Охридською угодою 2001 р.) – албанська мова, якою розмовляє вже понад чверть населення країни. Влітку 2017 року, проїхавши через усю Македонію, автор звернув увагу не тільки на велику кількість мечетей в усіх частинах країни, а й на те, що навіть у столиці всі написи на дорогах і вивіски на будівлях – двомовні. Водночас в Албанії єдиною офіційною мовою, згідно з Конституцією, є албанська (при цьому друга за поширеністю мова – грецька). У сусідній Греції, де відсоток автохтонного населення приблизно такий самий, лише (ново)грецька має статус національної.

Непростою є ситуація у Великій Британії. Гельська шотландська, валлійська та ірландська мови на відповідних територіях формально забезпечуються юридичною підтримкою в різних сферах (насамперед освітній), однак загальновідомим є той факт, що

ці мови на сучасному етапі перебувають (хоча й різною мірою) у кризовому стані через недостатнє використання в офіційному контексті та неналежне знання значною частиною етнічних кельтів (у статистичних джерелах відповідні показники коливаються в межах 1 % щодо шотландців, 10 % щодо ірландців Ольстеру і 20 % щодо валлійців). Водночас близько 30 % шотландців послуговується «національною англійською мовою Шотландії», яку можна вважати своєрідним національним варіантом англійської мови, оскільки за категорійними ознаками вона наближається до американського або канадського варіанта.

Дещо відмінну картину спостерігаємо в Німеччині, де відповідні регіональні конституції передбачають забезпечення функціонування серболужицьких мов і навіть деяких наддіалектних утворень на зразок Plattdeutsch («нижньонімецької мови»). Однак носії верхньолужицької мови, якою володіє від половини до двох третин лужицького населення Саксонії, дедалі більшою мірою стають одномовними (тобто німецькомовними), а становище нижньолужицької мови ще складніше, бодай із огляду на вікову категорію носіїв.

У Франції у кількох регіонах діють «громадські офіси», що мають опікуватися питаннями, стосовними таких мов, як баскська, бретонська (ще в XIX столітті вона була забороненою, а нині, коли її носії складають двадцятку частину населення Бретані, належить до тих, що перебувають під загрозою зникнення) та окситанська (попри історично багату літературну традицію, кількість її носіїв і престижність постійно зменшуються), а на острові Корсика (корсиканська мова кваліфікується в лінгвістиці як діалект італійської) та в Ельзасі мови місцевих меншин викладаються у школах, до того ж німецька використовується також як мова навчання. Проте і на цих територіях простежуються тенденції, спрямовані в бік французької одномовності.

В Італії діє низка регіональних законоположень, що регулюють функціонування мов меншин, зокрема сардинської, німецькомовної і ладинської. Сардинська мова з приблизно мільйонною кількістю носіїв (так само, як в інших країнах окситанська,

мірандська, фризська, серболужицькі, баскська тощо) має офіційний статус «регіональної мови Європейського Союзу», але вже приблизно півстоліття, згідно з соціолінгвістичними джерелами, не передається дітям. Етнічні ладини практично не користуються вже своєю мовою (інтенсивна «італізація» відбувалася ще за часів фашистської диктатури Б. Муссоліні). Однак у тій самій області Трентіно-Альто-Адідже, історична назва якої – Південний Тироль, переважна більшість населення є німецькомовною. Загалом варто сказати, що відчутнішою соціальною проблемою в країні залишаються взаємовідносини між індустріальною Північчю й патріархальним Півднем, які мають також певне мовне підґрунтя (воно стосується значних відмінностей між відповідними діалектами, що досі є досить поширеними, принаймні на побутовому рівні).

Чи не унікальним зразком мономовної країни можна вважати Ісландію. Водночас у загалом одномовних Швеції, Норвегії й Данії визнано певні функції таких мов, як фінська і саамська, фарерська, німецька і гренландська. Схожою є ситуація в Австрії, де певні адміністративні функції в різних частинах країни виконують чеська, угорська, словацька, хорватська, словенська й ромська мови, а також у Нідерландах (у цьому контексті йдеться про фризську мову, що нині є переважно мовою родинного вжитку).

Показовим є приклад Іспанії, де за статусу державної, що його має лише іспанська (кастильська) мова, на різних адміністративних територіях широку автономію (як офіційні) мають каталанська (про неї буде сказано нижче), баскська (якою володіє приблизно половина етнічних басків, тобто понад 800 тисяч людей, при цьому у сусідній Франції відсоток є значно нижчим, до того ж баскська мова не є достатньою мірою визнаною на офіційному рівні), галісійська (заборонені під час диктатури етнічного галісійця Ф. Франко) та інші. Щоправда, не всі філологи (зокрема португальські) визнають мовну практику Галісії за окрему галісійську мову, вважаючи її ареальним варіантом португальської. У Португалії офіційні права на регіональному рівні має інша мова з неоднозначним лінгвістичним статусом – мірандська, кількість носіїв якої становить близько 15 тисяч осіб.

Специфічну (проміжну) позицію посідає в цьому контексті Люксембург, де національною мовою вважається так само лінгвістично дискусійна, але офіційно визнана 1984 року люксембурзька (середньонімецький культурний діалект, що є мовою повсякденного спілкування більшості громадян), тоді як «мовою законодавства» є французька, до того ж обидві ці мови разом із німецькою називаються «адміністративними».

Офіційно двомовними є Білорусь, а також такі різні різномовні країни, як Фінляндія, Ірландія, Бельгія, Мальта й Ватикан. Однак ситуації в них не ідентичні.

Якщо у Фінляндії майже сто років тому було на державному рівні забезпечено рівні права фінської і шведської мов як національних (при цьому частка етнічних шведів складає менше 6 %, але шведська мова викладається в усіх школах), то в Ірландії, де англійська мова є «другою офіційною», національна і «перша офіційна» ірландська є радше офіційною (нею може розмовляти лише чверть етнічних ірландців, хоча за офіційними даними йдеться про 40 %; дається взнаки й так звана престижність «другої» мови). Варто згадати показовий історичний факт – 1831 р., коли Ірландія перебувала під владою британської корони, британськими властями було заборонено використовувати ірландську мову в «національних» школах³⁸¹. Щоправда, в останні роки в Республіці Ірландія почала здійснюватися програма, спрямована на відродження мови (на освітньому, медійному, адміністративному рівні). Зауважимо водночас, що в країні існує мережа міжнародних шкіл для іноземців, які бажають вивчати англійську мову.

Специфіка ситуації у Бельгії полягає в тому, що за умов офіційної двомовності (від 1980 р., коли нідерландська й французька мови стали юридично рівноправними), справді двомовним є лише столичний регіон, єдиного ж культурного поля немає. Сепаратистські тенденції й непрості відносини між Фландрією і Валлонією мають також безпосередній зв'язок із мовним питанням.

³⁸¹ *Irish Language & Culture*. – Victoria, 2007. – P. 10.

На острівній Мальті статус національної і офіційної мови має мальтійська, але офіційною є так само англійська, переважна більшість населення двомовна (при цьому в мовленні обидві мови нерідко змішуються), однак не всі громадяни володіють мальтійською.

У Ватикані в офіційному житку перебувають, як відомо, латина (як культова мова Святого Престолу і католицької церкви) та італійська (зокрема як мова законодавства).

До розряду офіційно тримовних слід віднести Боснію і Герцеговину, де відповідний статус мають боснійська, хорватська і сербська. Залишаючи осторонь історико-лінгвістичні аспекти такої ситуації, зазначимо, що регіональними в цій країні, яка приєдналася до Європейської хартії регіональних мов, є 17 інших мов, серед яких є й українська.

Формально й фактично тримовною є Андорра, що знаходиться на суміжжі каталанського, іспанського й французького мовних ареалів.

Нарешті, три державні (німецька, французька та італійська), але чотири національні мови (ті самі плюс ретороманська) функціонують у Швейцарії, ситуація в якій є характерним прикладом збалансованої мовної політики (за умов неоднакової поширеності відповідних мов). Однак основна причина вбачається тут насамперед у вирішенні базових соціально-економічних проблем і «аполітичності» мовного питання. Чи не єдиним проблемним питанням є оказіональні труднощі, стосовні міжнаціонального спілкування в цій країні, зумовлені, зокрема, тим фактом, що не всі германомовні швейцарці володіють французькою мовою, а відсоток франкомовного населення, що не володіє німецькою, ще вищий.

Виникає запитання: чи може прислужитися нам європейський досвід? Воно видається риторичним, оскільки мовна ситуація в Україні фактично не має аналогів в інших країнах. Теоретично її можна порівняти певною мірою з тим, що склалося в сусідній Білорусі (йдеться про дві мови як належні, за соціолінгвістичною класифікацією члена-кореспондента НАН України О. Б. Ткаченка, до розряду «частковостічних», поряд із серболужицькими

мовами в Німеччині або кельтськими у Великій Британії³⁸²), але в практичному сенсі відповідні картини істотно різняться і немає достатніх підстав, аби пророкувати українській мові долю білоруської. Разом із тим проблема, безумовно, існує.

Можливо, слід провести паралель із Каталонією, зважаючи, проте, на той факт, що вона є наразі частиною Королівства Іспанія. Політичні події останніх років засвідчили прагнення значної частини каталонців до незалежності, і в цьому контексті далеко не остання роль належить каталанській мові, яка традиційно переважає в усіх сферах суспільного життя. Однак протидія з боку центрального уряду пояснюється, на наш погляд, радше суто політичними й економічними причинами.

За ствердженням П. Мовчана, «... мова на кожен народ одна, яка всіх урівнює, яка не знає і не визнає жодної соціальної диференціації, жодного ідеологічного поділу»³⁸³. З цими словами важко не погодитися. Але чи саме такою є ситуація в сучасній Україні? Як видається, мовне питання, попри всю його важливість, є надто політизованим і використовується для відволікання громадської думки від нагальних життєвих проблем.

Невеликий ностальгічний відступ: природну й до того ж справді просвітницьку двомовність (дитиною ще не знаючи, щоправда, такого слова) автор спостерігав іще змалку у власній родині – в учительській оселі батька, залюбленого в рідні наддніпрянські левади, і матері, що ніколи не забувала про милі її серцю південноуральські степи, і обидва вони несли до своїх учнів і до своїх дітей рідне слово. Батька, що залишив зворушливі патріотичні записи рідною українською мовою у фронтовому щоденнику сорок першого року, зроблені в окопах у Литві й під стінами далекого російського міста на Неві, і матері, що не могла без сліз на очах розповідати про своє перше побачення з Україною восени сорок

³⁸² *Ткаченко О. Б.* До соціолінгвістичної оцінки мов // *Мовознавство*. – 1988. – № 2. – С. 23–24.

³⁸³ *Мовчан П.* Мова – явище космічне: есе, літературно-критичні статті. – К., 1994. – С. 149.

третього, – обпалені колони червоного університетського корпусу в Києві і плакат із написом не дуже знайомою, але близькою і зрозумілою мовою, яка згодом теж стала для неї рідною: «Відбудуємо тебе, рідний Хрещатику!». Згадувалося про це на університетських лекціях найкращих викладачів, що сприяли формуванню когнітивного ставлення до мови, позбавленого як мінімум недоречних ідеологічних, уявно патріотичних або ж відверто провінційних нашарувань. (Маємо на увазі, зокрема, «модні» нині постулати про українців як про найдавніших землян і, відповідно, найповажніший у світі хронотоп, що стосується також мови.)

На тлі постійних (і нерідко, на жаль, напівграмотних у прямому розумінні) дебатів про державну мову або ж державні мови, сакраментальну двомовність і горезвісний суржик відходять на задній план насущні проблеми самої мови, мовного виховання й освіти як основ мовної політики. До того ж вочевидь надмірна політизація мовних питань відбувається в нас, на жаль, паралельно з соціальною й культурною денаціоналізацією й форсованим долученням до географічно й етнічно віддалених моральних і культурних цінностей, а пауперизація значної частини населення супроводжується зубожінням духовним.

Дається взнаки навіть не радянський, а хронологічно й ідейно давніший імперський стереотип, за яким українська мова – засіб неофіційного, неформального, побутового спілкування (на відміну від «надзвичайної й повноважної» російської). Наведемо простий приклад – у супермаркеті «Сільпо» автор не раз запитував у касирок із типово українськими іменами та прізвищами на так званих бейджиках, чому вони, спілкуючись зі своїми колегами українською мовою, до першого-ліпшого покупця «автоматично» звертаються російською. Реакція була однаковою – дещо зніяквілий погляд, мовчання і знизування плечима.

Крім того, на нашу думку, як це не прикро, певна частина (російськомовного або переважно російськомовного) населення, невдоволена діями можновладців і соціально-економічною ситуацією в країні, свідомо або «напівсвідомо» схиляється до негативної налаштованості щодо державної мови, так би мовити

«асоціюючи» її з політичними і соціальними, у тому числі матеріальними, негараздами.

Рестриктивні ж дії в контексті врегулювання мовної ситуації в Україні не видаються ефективними і достатньо коректними, й про це свідчить не тільки реакція деяких сусідніх країн на нещодавні рішення стосовно шкільної освіти, а й історичний досвід різних країн, від Польщі до Іспанії. Ідеться значною мірою про зміни у свідомості людей, які не відбуваються і не можуть наставати раптово. Тож вирішення цієї нагальної проблеми вбачається в активній гуманітарній (і далеко не в останню чергу філологічній) діяльності та консолідації української національної еліти: мовознавців, літераторів, перекладачів, а також мистецтвознавців, істориків, діячів культури та мистецтва.